

पाल्पाका एफएम रेडियो र 'माघ १९' ले पारेको असर

किरण कौशल

लुम्बिनी अञ्चलका छ जिल्लामध्ये पाल्पा एक सुन्दर पहाडी जिल्ला हो । यस जिल्लामा ६५ गाउँ विकास समिति (गाविस) र एक नगरपालिका- तानसेन नगरपालिका छन् । सूचना तथा सञ्चारको क्षेत्रमा यस जिल्लाको ख्याति अब्बल नै छ । स्थानीय समुदायलाई लक्षित गरेर २०५१ सालमा यहाँ गाउँले देउराली साप्ताहिकको प्रकाशन सुरु गरिएको थियो । नेपाल टेलिभिजनको प्रसारण आई नपुग्दा पनि रत्न केवुल टिभीले २०४९ सालमै स्थानीय घटनाहरूको समाचार प्रसारण गर्न थालेको थियो (कसजू २०६०) । त्यस बेलाको तुलनामा यस जिल्लामा सञ्चार माध्यम अहिले निकै फस्टाएका छन् । हाल एउटा केवुल टिभी, तीनओटा साप्ताहिक पत्रिका र चारओटा एफएम रेडियोले स्थानीय बासिन्दालाई सूचना प्रवाह गरिरहेका छन् ।

यस लेखमा पाल्पाली एफएम रेडियोहरूको चिनारी प्रस्तुत गर्दै २०६१ माघ १९ को राजाको कदमपछि तिनले भोगेको समस्याबारे चर्चा गरिएको छ । लेखलाई प्रमुख दुई खण्डमा विभाजन गरिएको छ र आवश्यकताअनुसार उपखण्ड पनि राखिएको छ । पहिलो खण्डमा पाल्पाका एफएम रेडियोहरूको चिनारी र तिनको प्रसारण क्षेत्रलाई समेटिएको छ । दोस्रो खण्डमा माघ १९ पछि पाल्पाली एफएम रेडियोको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डभित्र तीनओटा उपखण्ड- सरकारी हस्तक्षेप, रेडियोमा परेको असर र रेडियोकर्मीको प्रतिरोध परेका छन् । पहिलो खण्डमा पाल्पाका एफएम रेडियोहरूको स्थापना प्रक्रिया, स्थापना समय, लगानीको प्रकृति र लगानीकर्ताहरूको पृष्ठभूमि, रेडियोले समेट्ने प्रसारण क्षेत्र र रेडियोका श्रोताबारे उल्लेख गरिएको छ । दोस्रो खण्डमा माघ १९ पछि

सरकारले जारी गरेको आदेश, स्थानीय प्रशासनले जारी गरेका निर्देशन, रेडियोकर्मीलाई सेनाले दिएको धम्की र सेनाले रेडियोमा गरेका हस्तक्षेपलाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ। रेडियोमा परेको असरमा रेडियोका कार्यक्रम, आम्दानी, बजारको विस्तार र जनशक्तिमा परेको मर्काबारे चर्चा गरिएको छ। रेडियोकर्मीको प्रतिरोध शीर्षकअन्तर्गत पाल्पाका रेडियोकर्मीहरूले गरेका चरणबद्ध आन्दोलन र प्रतिरोधात्मक गतिविधिबारेका प्रसङ्ग समेटिएका छन्। अन्तमा निष्कर्ष प्रस्तुत छ, जसमा माघ १९ पछि एफएम रेडियोको समग्र अवस्थालाई राखिएको छ।

पाल्पाली रेडियो: छोटो चिनारी

पाल्पामा रहेका चारओटा एफएम रेडियोमध्ये रेडियो मदनपोखरा र मुक्तिनाथ एफएम सामुदायिक रेडियो तथा श्रीनगर एफएम र रेडियो पश्चिमाञ्चल व्यापारिक रेडियोका रूपमा सञ्चालित छन्। २०५६ सालमा स्थापना गरिएको रेडियो मदनपोखरा जिल्लाको जेठो एफएम रेडियो हो। यसको प्रसारण क्षेत्र सानो भएको र पाल्पाका सबै ठाउँ नसमेट्ने भएकाले २०६० सालतिर आठ महिनाको अन्तरालमा तीनओटा नयाँ एफएम सुरु गरिए। यी रेडियोहरू प्रतिस्पर्धाको भावनाले नभई प्रजातान्त्रिक वातावरण सुदृढ गर्ने र सूचनाको माध्यमबाट समाजमा चेतना जगाउने उद्देश्यले खोलिएका हुन् भन्ने भनाइ रेडियो पश्चिमाञ्चलका सञ्चालक यमलाल तिमल्सिनाको छ।^१

मदनपोखरा गाविसले सञ्चालन गरेको सामुदायिक रेडियो हो— रेडियो मदनपोखरा। यसले २०५५ पुस १८ मा इजाजतपत्र प्राप्त गरे पनि २०५६ चैत २३ गते प्रसारण सुरु गरेको हो। स्टेसन स्थापनार्थ आवश्यक खर्च केही मदनपोखरा गाविस आफैँले व्यहारेको थियो भने केही युनेस्कोको सहयोगका रूपमा प्राप्त भएको थियो। सुरुमा विभिन्न समुदायका २२ जना युवालाई सामान्य तालिम दिएपछि १०० वाट क्षमताको ट्रान्समिटर र ४० फिट अग्लो टावरबाट बिहान र साँझ दुई-दुई घण्टाको दरले दैनिक चार घण्टा प्रसारण गरियो। २०५९ सालमा डानिडा हुगोको सहयोगबाट गुणस्तरीय प्रसारण उपकरणहरू खरिद गरियो। साथै स्टेसनले आफ्नै खर्चबाट ९२ फिट अग्लो टावर निर्माण गऱ्यो (अर्थात् २०६०)। हाल बिहान, दिउँसो तथा साँझ गरी दैनिक १२ घण्टा प्रसारण गरिन्छ।

^१ तिमल्सिनासँग २०६३ असोज २ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित। २०६३ फागुन १ गतेदेखि सो एफएमको सञ्चालन नयाँ सञ्चालक समितिले गरिरहेको छ।

तालिका: पाल्पाका एफएम रेडियोको विवरण

क्र.सं.	स्टेसनको नाम	सञ्चालक	प्रसारण सुरु गरेको मिति	सुरुको लगानी	ट्रान्समिटर पावर (वाटमा)	प्रसारण क्षेत्र	अवधि (घण्टामा)	कर्मचारी सङ्ख्या
१.	रेडियो मदनपोखरा १०६.९ मेगाहर्ज	मदनपोखरा गाविस सञ्चालक समिति*	२०५६/१२/२३	२१ लाख	१००	७ जिल्ला	१२	३६
२.	श्रीनगर एफएम ९३.२ मेगाहर्ज	सञ्चालक समिति*	२०६०/१२/१३	५० लाख	५००	२२ जिल्ला र भारतको सिमानामा	१८.५	४३
३.	मुक्तिनाथ एफएम ९०.८ मेगाहर्ज	पाल्पा सञ्चार सहकारी संस्था लि.	२०६१/०६/०१	५० लाख	५००	२२ जिल्ला र भारतको सिमानामा	१७	३५
४.	रेडियो पश्चिमाञ्चल ९९.४ मेगाहर्ज	सञ्चालक समिति**	२०६१/०७/२७	५० लाख	५००	२३ जिल्ला र भारतको सिमानामा	१५	२५

स्रोत: चारओटै स्टेसनका सञ्चालकसँगको कुराकानी र ब्रोसर (२०६३ जेठ १५ सम्मको आँकडा)

* अध्यक्ष- भीमसेन कार्की, सञ्चालकहरू- सञ्जय प्रधान, जगदीश भट्टराई, अजयबहादुर श्रेष्ठ, हीराबहादुर शाह, उमाकान्त पाण्डे, अरुण श्रेष्ठ ।

** अध्यक्ष- राजन पन्त, कोषाध्यक्ष- मोहन पाण्डे, सदस्यहरू- मिनबहादुर केसी, रविराज ज्ञवाली, लोकप्रसाद ढकाल, देवराज ढकाल, चकोरमान शाक्य, भूपण राजलवट, यमलाल तिमिल्सिना, जयप्रकाश भुसाल, पशुपति भट्टराई ।

मदनपोखरा गाविसको ६० हजार रुपियाँबाट दर्ता प्रक्रिया सुरु गरिएको यस एफएममा अरूको सेयर लगानी छैन । रेडियोको नवीकरण शुल्क मदनपोखरा गाविसले तिर्छ र यसको आम्दानी पनि गाविसको निर्णयअनुसार नै खर्च गरिन्छ ।^२ रेडियो मदनपोखराको आजीवन सदस्यता बापत रु. १०००, संस्थागत सदस्यता बापत रु. ५०० र साधारण सदस्यता बापत रु. १०० लिने गरिन्छ । यसबाहेक, रेडियो सञ्चालनका लागि आवश्यक खर्च जुटाउन २०५८ चैतमा श्रीमद्भागवत पुराणको आयोजना गरिएको थियो ।

जिल्लाको पहिलो व्यापारिक रेडियोको रूपमा श्रीनगर एफएमले सदरमुकाम तानसेनबाट २०६० चैत १३ गते प्रसारण सुरु गरेको हो । स्थानीय युवालाई सामान्य तालिम दिएर सञ्चालन गर्न थालिएको ५०० वाट क्षमताको यो रेडियो सुरुमै दिनको १० घण्टा बज्न थालेको थियो । सुरुमा सात जनाले दुई-दुई लाख लगानी गरी स्थापना गरिएको यस रेडियोमा हाल व्यापारी, पत्रकार, उद्योगी, पेशाकर्मी र सर्वसाधारण समेत गरी २९ जनाको सेयर रहेको छ । प्रत्येकले ५० हजारदेखि दुई लाख रुपियाँसम्म लगानी गरेका छन् । सेयर होल्डरहरूको साधारण सभाबाट बनाइएको सात सदस्यीय सञ्चालक समितिको निर्णयअनुसार रेडियो सञ्चालन हुन्छ ।^३

मुक्तिनाथ एफएमको स्थापना पाल्पा सञ्चार सहकारी संस्था लिमिटेडले गरेको हो । 'समुदायका लागि सामुदायिक रेडियो' भन्ने मूल नारा यसले तय गरेको छ । २०६१ असोज १ गते प्रसारण आरम्भ गरेको यस रेडियोले दैनिक १५ घण्टा प्रसारण गर्ने इजाजत प्राप्त गरे पनि १३ घण्टा मात्र प्रसारण गरिरहेको छ । सुरुमा रु. १० हजारका दरले ३१ जना लगानीकर्ताको सेयरबाट स्थापना गरिएको, ५०० वाट क्षमताको मुक्तिनाथ एफएममा हाल ८२ जना सेयरहोल्डर रहेका छन् । सेयरको रकम बढाएर पहिले १५ हजार र पछि ३० हजारसम्म बनाइएको छ । सेयर होल्डरमध्येबाट सात जनाको समिति गठन गरी रेडियोका क्रियाकलाप सञ्चालन हुने व्यवस्था गरिएको छ ।^४

रेडियो पश्चिमाञ्चलले, २०६१ कात्तिक २७ गते लक्ष्मीपूजाका दिन प्रसारण आरम्भ गरेको हो । ५०० वाट क्षमताको यस रेडियोले दिनको १८ घण्टा कार्यक्रम

^२ रेडियो मदनपोखराका कार्यक्रम प्रमुख राजेशकुमार अर्यालसँग २०६३ भदौ ३० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^३ श्रीनगर एफएमका अध्यक्ष भीमसेन कार्कीसँग २०६३ भदौ २५ गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^४ मुक्तिनाथ एफएमका उपाध्यक्ष मेघराज शर्मासँग २०६३ भदौ ३० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

प्रसारण गर्ने अनुमति लिए पनि १५ घण्टा मात्र प्रसारण गरिरहेको छ । सुरुमा स्थानीय बुद्धिजीवी, व्यापारी, उद्योगी, पत्रकारलगायत ३० जनाले जनही रु. एक हजार जम्मा गरेर यसको स्थापना गरेका थिए । आवश्यक उपकरण खरिद गर्नका लागि विस्तारै सेयर सङ्ख्या बढाइयो । अहिले कुल ५५ जना सेयर होल्डरले रु. ५० हजारदेखि एक लाखसम्म लगानी गरेका छन् । ११ सदस्यीय सञ्चालक समिति बनाइएको छ र रेडियोको हरेक कामकाज समितिको सल्लाह र निर्देशनमा गरिन्छ ।^५

२०६१ माघसम्ममा रेडियो मदनपोखराले पाँच वर्षको अनुभव सँगालिसकेको भए पनि पाल्पाका अरू एफएम शिशु अवस्थामै थिए । रेडियो पश्चिमाञ्चल सुरु भएको तीन महिना पनि पुगेको थिएन, मुक्तिनाथ एफएम पाँचौँ महिनामा बामे सर्दीथियो र श्रीनगर एफएम वर्ष दिन पुग्ने प्रतीक्षा गरिरहेको थियो । तिनको आम्दानीको स्रोत सुनिश्चित भइसकेको थिएन र व्यवस्थापन ठक्कर खाँदै सिकतै गर्ने क्रममा थियो । विज्ञापन प्राप्त गर्न क्षेत्रभित्र अपरिपक्व प्रतिस्पर्धा चलेकाले त्यसबाट व्यवस्थित तवरमा उचित आम्दानी हुन सकिरहेको थिएन ।^६ दक्ष जनशक्ति पर्याप्त नभएकाले काठमाडौँमा उत्पादित कार्यक्रम र अन्य रेडियोका समाचार बजाउने चलन थियो, जसका लागि पैसा तिर्नुपर्थ्यो ।^७ सञ्चालकहरूमा रेडियो सञ्चालनसम्बन्धी राम्रो ज्ञान नभएकाले रेडियोका क्रियाकलाप, जनशक्ति र विज्ञापनबारे स्पष्ट धारणाको विकास भइसकेको थिएन । कर्मचारीहरूलाई योग्यता र कार्यक्रमको स्तरका आधारमा भन्दा पनि हचुवा/अनुमानका भरमा पारिश्रमिक दिइन्थ्यो । राष्ट्रिय स्तरका सरकारी, गैर सरकारी संस्था र कार्यक्रम उत्पादन गर्ने सङ्घ संस्थासँग राम्ररी सम्बन्ध विस्तार गर्न सकिएको थिएन ।^८ यस्ता अनेकौँ समस्याले सुरुदेखि नै गाँजिरहेको अवस्थामा माग १९ को शाही घोषणा पाल्पाली एफएमहरूका लागि बज्रपात सरह हुन पुग्यो ।

प्रसारण क्षेत्र

लुम्बिनी अञ्चललाई आफ्नो लक्षित प्रसारण क्षेत्र बनाएको रेडियो मदनपोखरा यस अञ्चलका चार जिल्ला गुल्मी, अर्घाखाँची, पाल्पा, नवलपरासी लगायत स्याङ्जा, पर्वत र तनहुँ समेत सातओटा जिल्लाहरूमा प्रस्टसँग सुन्न सकिन्छ ।

^५ रेडियो पश्चिमाञ्चलका कोषाध्यक्ष मोहन पाण्डेसँग २०६३ असोज २ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^६ मुक्तिनाथ एफएमका अध्यक्ष अशोक शाहीसँग २०६३ पुस १५ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^७ मोहन पाण्डेसँग २०६३ असोज २ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^८ मुक्तिनाथ एफएमका रेडियो संयोजक डुलबहादुर कुँवरसँग २०६३ पुस २५ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

रेडियोमा श्रोताले पत्र र फोनबाट दिएको जानकारीअनुसार बाग्लुङ तथा रुपन्देही जिल्लाका कतिपय भेगमा पनि यसको प्रसारण सुनिने गर्दछ।^९ टावरको उँचाइ ४० फिटबाट बढाएर ९० फिट बनाएपछि यसको प्रसारण गुणस्तर निकै बढेको छ।^{१०} रेडियो मदनपोखराले सङ्गी समूह^{११} गठन गरी मुष्टिदान सङ्कलन गरेर श्रोताहरूमा 'यो मेरो रेडियो हो' भन्ने भावनाको विकास गराएको छ।

श्रीनगर एफएम, मुक्तिनाथ एफएम र रेडियो पश्चिमाञ्चलका स्टेसन लगभग एउटै उँचाइमा छन् र तिनको ट्रान्समिसन क्षमता पनि समान छ। यी रेडियोहरूको प्रसारण पाल्पा, गुल्मी, अर्घाखाँची, नवलपरासी, रुपन्देही, कपिलवस्तु, पर्वत, लमजुङ, कास्की, म्याग्दी, स्याङ्जा, दाङ, प्यूठानलगायत पश्चिमाञ्चल र मध्यपश्चिमाञ्चलका २२/२३ जिल्लाहरू तथा भारतको उत्तर प्रदेश र विहारका सीमावर्ती क्षेत्रहरूमा समेत सुन्न सकिन्छ। यीमध्ये कतिपय जिल्लाका सम्पूर्ण ठाउँमा र केहीका उँचा तथा खुल्ला ठाउँमा पाल्पाका एफएम सुनिने गरेको छ।^{१२}

माघ १९ पछि पाल्पाली एफएमको अवस्था

सरकारी हस्तक्षेप

२०६१ माघ १९ को शाही घोषणाद्वारा देशमा राजा ज्ञानेन्द्रको प्रत्यक्ष शासन सुरु हुनासाथ सङ्कटकाल घोषित गर्दै समग्र सञ्चार क्षेत्रमाथि आक्रमण गरियो। यसबाट पाल्पाका एफएम रेडियोहरू पनि अछुतो रहेनन्।^{१३} माघ १९ गते विहान उक्त घोषणा रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनमार्फत देशभर प्रसारण भएपछि

^९ राजेशकुमार अर्यालसँग २०६३ जेठ १६ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

^{१०} रेडियो मदनपोखराका स्टेसन म्यानेजर गुणाकर अर्यालसँग २०६३ पुस २८ गते गरिएको कुराकानीमा आधारित।

^{११} 'सङ्गी समूह' रेडियो मदनपोखराको पहलबाट खोलिएका श्रोता क्लब हुन्। गाविसको सिफारिसमा, पत्रकारिताको तालिम लिएको व्यक्तिलाई संवाददाता राखी उसकै पहलमा रेडियो सङ्गी समूह खोलिएछ। एउटा वडामा २३ जना युवा युवतीहरूको समूह गठन गरी रेडियोबाट प्रमाण-पत्र लिएर सङ्गी समूहले मान्यता प्राप्त गर्दछन्। यस्ता समूह समाजमा रहेका कुरीति हटाउन पनि सक्रिय हुन्छन्।

^{१२} रेडियो पश्चिमाञ्चलका स्टेसन म्यानेजर दामोदर खनालसँग २०६३ वैशाख ३० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित। उनका साथै श्रीनगर एफएमका अध्यक्ष भीमसेन कार्की र मुक्तिनाथ एफएमका मोहन पाण्डेसमेतको भनाइअनुसार उक्त एफएमहरूको परीक्षण प्रसारणको अवधिमा श्रोताहरूबाट आएको प्रतिक्रिया, कार्यक्रममा आउने चिठी, टेलिफोन सम्पर्क, जिल्ला संवाददाता आदिको आधारमा प्रसारण पहुँच पत्ता लागेको हो।

^{१३} माघ १९ पछि नेपाली सञ्चारमाध्यममा भएको हस्तक्षेप र त्यसले पारेको असरबारे अध्ययन हुने क्रम जारी छ। तीमध्ये केही उदाहरण हुन्- दुङ्गेल (२०६२), भट्टराई (सन् २००५), अर्याल (२०६३), मैनाली (२०६३) तथा पौड्याल र मैनाली (सन् २००७)।

पाल्पामा एफएम रेडियोका कार्यालय वरिपरि सुरक्षा फौज तैनाथ गरिए । १२:०० बजे रणबम गुल्मका सैनिकहरूले रेडियो मदनपोखराका कार्यक्रम प्रमुख राजेशकुमार अर्याल र स्टेसन म्यानेजर गुणाकर अर्याललाई रेडियो स्टेसनबाट केही तल लगेर प्रसारण बन्द गर्ने आदेश दिएका थिए, तर प्रसारण बन्द गरिएन । सेनाले मौखिक दबाव दिएको भरमा रेडियोको प्रसारण बन्द नगर्ने सहमति रेडियोकर्मीहरूबीच भएकाले प्रसारण जारी राखिएको सो एफएमका कार्यक्रम सञ्चालक वीरबहादुर नेपाली बताउँछन् ।^{१४} माघ २० गते पनि सैनिकहरू रेडियो स्टेसनको वरिपरि घुमिरहे । माघ २१ र २२ गते 'रेडियो नै बन्द गर्नु' भन्ने आदेश ब्यारेकबाट सेनाले पटक पटक दिएको थियो ।^{१५} त्यति हुँदाहुँदै पनि रेडियो मदनपोखराले माघ २३ गतेसम्म पहिले जस्तै स्थानीय गतिविधिमा आधारित समाचार प्रसारण गरिराखेको थियो । त्यस बेलासम्म देशका सबै रेडियोमा समाचार बन्द भइसकेको थियो । सेनाको आदेशलाई बेवास्ता गरेपछि, माघ २३ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारीले 'प्रतिकूल समय भएकाले समाचार बन्द गर्नु' भनी मौखिक आदेश दिए । त्यसपछि मात्रै यसले समाचार प्रसारण बन्द गयो । २४ गतेसम्म रेडियो सेनाको निगरानीमै थियो ।

रेडियो पश्चिमाञ्चल, मुक्तिनाथ एफएम र श्रीनगर एफएम स्टेसनहरूमा माघ १९ गते बिहान ११ बजे सैनिकहरूले घेरा हाले र रेडियो स्टेसन बन्द गर्ने मौखिक आदेश दिए । तर कसैले पनि रेडियो बन्द गरेन । त्यसपछि सोही दिन बेलुका ८:३० बजे श्रीनगर एफएममा प्रवेश गरी सेनाले प्रसारण बन्द गरायो । समाचार बजिरहेको बेला सेना कन्ट्रोल रूममा पसेपछि हतार हतार "विशेष कारणले केही समयका लागि प्रसारण स्थगित गरिएको छ" भन्दै रेडियो बन्द गर्नपरेको थियो ।^{१६} मुक्तिनाथ एफएम र रेडियो पश्चिमाञ्चल त्यसभन्दा आधा घण्टा अघि, ८:०० बजे नै सैनिकहरूले स्टेसनभित्र पसेर बन्द गराइसकेका थिए ।^{१७} बन्द भएका तीनओटै रेडियो २० गते पनि खुल्न सकेनन् । माघ २१ गते दिउँसो तीनै ओटा एफएमका स्टेसन म्यानेजरहरू जिल्ला प्रशासन कार्यालय पुगेपछि सङ्गीत मात्रै बजाउने सर्तमा दिउँसो ४:०० बजे तिर उनीहरूले रेडियो

^{१४} नेपालीसँग २०६३ पुस २४ गते गरिएको कुराकानी अनुसार ।

^{१५} राजेशकुमार अर्यालसँग २०६३ भदौ ३० गते गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{१६} श्रीनगर एफएमका कार्यक्रम प्रमुख नारायण तिमल्सिनासँग २०६३ जेठ २५ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{१७} मुक्तिनाथ एफएमका समाचार प्रमुख रामप्रसाद न्यौपानेसँग २०६३ पुस १३ गते गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

प्रसारण चालु गर्ने अनुमति पाए । २१ र २२ गते मुक्तिनाथ एफएम र श्रीनगर एफएमले गीत मात्रै बजाए । कार्यक्रम कसरी प्रसारण गर्ने भन्ने विषयमा सञ्चालक समितिको बैठक बस्न नसकेका कारण रेडियो पश्चिमाञ्चल २२ गते बेलुका मात्र खुल्यो । रेडियो मदन पोखराका स्टेसन म्यानेजर गुणाकर अर्यालका अनुसार २४ गते प्रमुख जिल्ला अधिकारीले चारै ओटा एफएम स्टेसनका म्यानेजरहरूलाई बोलाएर सूचनामूलक कार्यक्रम र समाचार नबजाउन मौखिक आदेश दिए । मुक्तिनाथ एफएमका अध्यक्ष अशोक शाही भन्छन्, “मुक्तिनाथ एफएम, श्रीनगर एफएम र रेडियो पश्चिमाञ्चलमा माघ १९ देखि २५ गतेसम्म सुरक्षाकर्मीहरू निरन्तर रेडियो स्टेसन वरपर रहिरहे । स्थानीय प्रशासनबाट फोन गरी सूचनामूलक कार्यक्रमहरू नबजाउन दबाव दिने कार्य भइरह्यो ।”^{१५}

माघ २५ गते दिउँसो फेरि चारोटै स्टेसनका म्यानेजरहरूले प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई भेटी अनावश्यक तनाव सिर्जना नगर्न आग्रह गरे । त्यसपछि रेडियो स्टेसन वरिपरि रहेका सैनिकहरू केही टाढा बस्न थाले ।^{१६} स्वयं स्थानीय प्रशासनले भने २७ गतेसम्म पनि फोन गरेर गीत मात्र बजाउन आदेश दिइरहेको थियो । त्यस बेला पाल्पाको कुनै पनि एफएमलाई स्थानीय प्रशासनले पत्र पठाएर आदेश दिएको थिएन । मौखिक आदेश र दबाव भने स्थानीय प्रशासनबाट भन्दा सुरक्षाकर्मीबाट बढी आएको थियो । जिल्ला प्रशासनले क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालय, पोखराबाट पत्र आएको भनी समाचारमूलक कार्यक्रम प्रसारण नगर्न चेतावनी दिएको थियो । सैनिकहरू बेलाबेला रेडियोकर्मीलाई धम्क्याउने गरिरहन्थे । समाचारसँग असम्बन्धित कार्यक्रममा पनि सरकारी पक्षका वारेमा सकारात्मक कुरा मात्रै बोल्नुपर्ने दबाव आइरहन्थ्यो । जनताको भनाइ र स्वर रेडियोबाट प्रसारण गर्न पूरै प्रतिबन्ध लगाइएको थियो । यसैबीच माओवादीका तर्फबाट भने समाचार बजाउनै पर्ने दबाव आएको तर रेडियो स्टेसनहरू एकजुट भएकाले यसबाट खासै अप्ठ्यारो नपरेको रेडियो पश्चिमाञ्चलका टेक्निसियन नीलकण्ठ न्यौपाने बताउँछन् ।^{१७}

माघ १९ पछि राति निरन्तर कर्फ्यू लाग्न थालेकाले रेडियोमा काम गर्ने कर्मचारीलाई अप्ठ्यारो पर्थ्यो । रातिको कार्यक्रम चलाएर घर फर्किँदा बाटोमा सुरक्षाकर्मीले रोक्ने, दुःख दिने र धम्क्याउने गर्न थाले । शाही घोषणासँगै सरकारले देशभर टेलिफोन, मोबाइल फोन र इन्टरनेट पूरै अवरुद्ध गरेको थियो ।

^{१५} शाहीसँग २०६३ पुस १५ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{१६} श्रीनगर एफएमका स्टेसन म्यानेजर जगदीश भट्टराईसँग २०६३ जेठ २७ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{१७} न्यौपानेसँग २०६३ जेठ २५ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

टेलिफोन ६ दिनपछि मात्र चालु भयो । करिब चार महिना पछिसम्म पनि सदरमुकामबाट गाउँमा गस्ती जानुपर्दा सैनिकहरूले जिल्लामा टेलिफोन र मोबाइल फोन बन्द गराउँथे । यसले एफएम रेडियोहरूलाई कार्यक्रम सञ्चालन गर्न निकै अप्ठ्यारो पाऱ्यो ।

सञ्चारमाध्यम माथिको आक्रमणलाई सरकारले विभिन्न ऐन कानूनको हवाला दिँदै वैधानिकता दिन खोजेको थियो । राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ को नियम ८ खण्ड (च) लाई उद्धृत गर्दै सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय, श्रव्य दृश्य तथा प्रसारण शाखाका तर्फबाट एफएमहरूमा पठाइएको पत्रमा भनिएको थियो:

श्री ५ महाराजाधिराजका संवाद सचिवालयको मिति २०६१ माघ १९ मा जारी विज्ञप्तिद्वारा लागू भएको सङ्घटकालमा रेडियो स्टेसनहरूले विशुद्ध मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमवाहेक अन्य कुनै पनि प्रकारको समाचार, सूचना, लेख, विचार, अभिव्यक्ति लगायतका कुनै कार्यक्रम प्रसारण नगर्नु हुन यो निर्देशन जारी गरिएको छ । कसैले यो निर्देशन विपरीत कुनै पनि कार्यक्रम प्रसारण गरेमा राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ को दफा १७ बमोजिम कारवाही गरिने व्यहोरा आदेशअनुसार जानकारी गराइन्छ (गोरखापत्र २०६१) ।

शाही घोषणा अघि नवीकरणका लागि सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमा बुझाइएका रेडियोका लाइसेन्स फिर्ता भएका थिएनन् । त्यसले रेडियो सञ्चालकहरूलाई माघ १९ पछि थप मर्का पाऱ्यो । गुणाकर अर्याल भन्छन्, “एकातिर नवीकरणका लागि स्टेसनको लाइसेन्स मन्त्रालयमा राखिएको थियो र नवीकरण गर्न मन्त्रालयले आनाकानी गरिरहेको थियो । अर्कातिर उपकरण विग्रेर मर्मत गराउन कतै लैजानुपऱ्यो भने पनि सेनाले लाइसेन्स मागेर हैरान पार्थ्यो ।”^{२१}

सरकारी हस्तक्षेपको मार त छँदैथियो, एउटा एफएम सरकार-माओवादीको सशस्त्र भिडन्तमा समेत पर्न पुग्यो । २०६२ माघ १८ गते राति पाल्पा सदरमुकाममा माओवादीले आक्रमण गर्दा रेडियो पश्चिमाञ्चल दुईखाले बन्दुकको चेपुवामा पऱ्यो । सो एफएमका स्टेसन म्यानेजर दामोदर खनालका अनुसार सेनाले स्टुडियो भएको घरमा आश्रय लिएर माओवादीको प्रतिकार गर्दा रेडियो स्टेसन युद्धभूमि बन्न पुग्यो ।^{२२} भिडन्तमा रेडियोको टावर, प्राविधिक कक्ष, लाइब्रेरीलगायत अन्य उपकरण क्षतिग्रस्त भए । २१ दिनसम्म रेडियो पूर्ण रूपमा बन्द भयो भने त्यसपछि बल्ल आंशिक रूपमा प्रसारणमा आयो ।

^{२१} अर्यालसँग २०६३ पुस २८ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{२२} खनालसँग २०६३ वैशाख ३० गते गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

रेडियोकर्मीले बेलाबेलामा माओवादी र सुरक्षाकर्मी दुवैतर्फबाट हप्कीदप्की र धम्की पाउने गरेका थिए । २०६२ असोजमा सेना र माओवादीबीच स्याङ्जाको थानपति प्रा.वि.मा भिडन्त भएपछि, रेडियोहरूले सेना र माओवादीले स्कूललाई लडाइँ मैदान बनाए भन्ने रिपोर्ट बजाउँदा सुरक्षाकर्मी र माओवादी दुवैले फोनबाट धम्क्याएका थिए ।^{२३} यसै गरी श्रीनगर एफएमले माओवादी जिल्ला सेक्रेटरीको आवाज २०६२ माघ १५ मा प्रसारण गरेपछि, स्थानीय प्रशासनले स्टेसन म्यानेजर जगदीश भट्टराई र रेडियोकर्मी नारायण तिमिल्सिनालाई सोधपुछका लागि माघ १६ र १७ गते प्रशासनमा बोलाएको थियो । नारायण तिमिल्सिनालाई सामान्य सोधपुछ पछि, छोडियो भने जगदीश भट्टराईलाई तारेखमा छोडिएको थियो ।^{२४}

रेडियोमा परेको असर

अन्य जिल्लाको तुलनामा पाल्पाका एफएमहरू आर्थिक दृष्टिले माघ १९ पछि बढी प्रभावित भए । एउटा मात्र एफएम भए जिल्लाको सानो बजारले धान्न सक्थ्यो होला, एकै ठाउँमा चारओटा एफएम चल्न गाह्रो भयो । भखरै जस्तो सुरु भएका रेडियो स्टेसनहरू श्रीनगर एफएम, मुक्तिनाथ एफएम र रेडियो पश्चिमाञ्चलले त त्यतिञ्जेलसम्म आफ्नो बजार व्यवस्था पनि राम्ररी मिलाइसक्न पाएका थिएनन् । समग्रतः माघ १९ ले रेडियोका कार्यक्रम, जनशक्ति र आर्थिक स्थितिमा पारेको असर यस्तो थियो:

कार्यक्रम: माघ १९ पछि, पाल्पाका एफएमहरूको अवस्था स्मरण गर्दै स्थानीय बुद्धिजीवी निर्मल श्रेष्ठ भन्दछन्, “समाचार तथा समाचारमूलक कार्यक्रम, अन्तर्वाता, श्रोताको टेलिफोन लिने कार्यक्रम र विचारमूलक कार्यक्रम बन्द भए । रेडियोमा विशुद्ध मनोरञ्जन दिने खालका गीत मात्र बज्नु थाले ।”^{२५} स्थानीय प्रशासन मार्फत मौखिक आदेश दिएर मात्र नपुग्ने ठानेर सञ्चार मन्त्रालयले प्रत्येक स्टेसनमा पत्र पठाई मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम मात्र प्रसारण गर्ने आदेश दियो । जनतालाई जगाउने खालका गीत समेत बजाउन बन्दैज गरियो । उदाहरणको लागि, प्रगतिशील गायक जीवन शर्मा ले गाएको गीत

^{२३} श्रीनगर एफएमका कार्यक्रम सञ्चालक देव पञ्चभैयासँग २०६३ माघ २ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{२४} जगदीश भट्टराईसँग २०६३ जेठ २७ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{२५} श्रेष्ठसँग २०६३ वैशाख २९ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

बजाउन रोकियो ।^{२६} अन्य स्टेसनबाट रिले गरी प्रसारण हुने समाचारका सम्पूर्ण कार्यक्रम बन्द भए । रेडियो मदनपोखराबाट काया कैरन र नेपाल खबर; श्रीनगर एफएमबाट नेपाल खबर, मुक्तिनाथ एफएमबाट अन्नपूर्ण हाइलाइट्स तथा रेडियो पश्चिमाञ्चलबाट नेपाल एफएमको समाचार बुलेटिनलगायत सबै रिले कार्यक्रमहरू बन्द भए । रेडियो मदनपोखराले रिले प्रसारण गर्दै आएको बीबीसी नेपाली सेवाको समाचार पनि बन्द भयो । दुईओटा एफएमहरूले प्रसारण अर्वाध्र घटाए । मुक्तिनाथ एफएमले १५ घण्टाबाट र रेडियो पश्चिमाञ्चलले १७ घण्टाबाट आफ्नो प्रसारण १२ घण्टामा झारे ।

एफएम रेडियोहरू सूचना होइन, कोरा मनोरञ्जन दिने साधन बन्न पुगे । यसरी मायाँ पिरतीका गीत मात्रै बजाइरहँदा श्रोता पनि वाक्क भए । उनीहरू बेलाबेलामा सूचनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न अनुरोध गरिरहन्थे ।^{२७} रेडियो मदनपोखरामा भने माघ १९ पछि स्थानीय स्तरका कार्यक्रम नयाँ तरिकाबाट उत्पादन गर्न थालियो । एन्टेना फाउण्डेसनसँग मिलेर उत्पादन गरिने सोधी खोजी कार्यक्रममा द्वन्द्वका विषयलाई उठाउन छोडेर सामाजिक समस्यालाई उठाई त्यसको समाधानका उपायबारे छलफल गर्न थालियो ।^{२८}

रेडियो पश्चिमाञ्चलले आफैं उत्पादन गरेर बजाउने गरेका अर्थ जगत, चर्चा बाहिर, कुराकानी, वरपर जस्ता समसामयिक विषयवस्तुमा आधारित कार्यक्रम बन्द भए । बेलाबेलामा सरकारले टेलिफोन सेवा बन्द गरिरहेकाले श्रोतासँगको टेलिफोन कुराकानीमा आधारित सबै कार्यक्रम बन्द भए वा स्वरूप परिवर्तन गरेर चलाइए ।^{२९}

मुक्तिनाथ एफएमको पनि दशा त्यही थियो । व्यक्तिविशेष, राजनीतिकर्मी वा बुद्धिजीवीसँग सान्दर्भिक विषयमा चर्चा गरिने र राष्ट्रिय मुद्दाहरूमा बहस गरिने लोकप्रिय कार्यक्रम फोनवार्ता चल्न सकेन । त्यस्तै गरी खोजीमेली, चौतारी, किसानका कुरा, आधा आकाश, युवा जगत, कुरा उहिलेका, मभेरी जस्ता समाजलाई चेतना दिने खालका कार्यक्रम प्रसारण हुन छोडे ।^{३०}

^{२६} मुक्तिनाथ एफएमका रामप्रसाद न्यौपानेसँग २०६३ पुस १३ गते गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{२७} मुक्तिनाथ एफएमका सिफ्ट इञ्चारज राजेन्द्र लिगलसँग २०६३ पुस १२ गते गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{२८} राजेशकुमार अर्यालसँग २०६३ भदौ ३० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{२९} दामोदर खनालसँग २०६३ वैशाख ३ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{३०} रामप्रसाद न्यौपानेसँग २०६३ पुस १३ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

रेडियो मदनपोखराले भैं श्रीनगर एफएमले पनि एन्टेना फाउण्डेसनसँग मिलेर द्वन्द्वका समयमा सरकार र माओवादीले गरेका गल्ती र मानवअधिकार उल्लङ्घनका विषयमा कार्यक्रम उत्पादन गर्ने गर्थ्यो । माघ १९ पछि त्यसको पनि ढाँचा बदलेर स्थानीय समस्यालाई उठाउने र तिनको समाधानको बाटो खोज्ने मोडल अपनाइयो । *विचार मञ्च, परामर्श, भेटवार्ता* कार्यक्रम बन्द भए । नेता, समाजसेवी, बुद्धिजीवी, मानवअधिकारकर्मी जस्ता महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वहरूसँग अन्तर्क्रिया गर्ने अवस्था रहेन ।^{३१}

सुरुका दिनमा बन्दुकको दबावले हताश भएका रेडियोकर्मीहरू १/२ महिनापछि भने परिस्थितिसँग साहस र चलाखीसाथ जुध्न थाले । बन्द भएका फोनइन कार्यक्रम सुरु हुन थाले ।^{३२} समसामयिक विषयवस्तुलाई समेट्नेखाले कार्यक्रम उत्पादन हुन थाले । २०६१ चैत १ देखि सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक विषयवस्तुका साथै खेतीपाती र विकास निर्माणसँग सम्बन्धित समाचार दिन थालियो, यद्यपि त्यसको नाम 'समाचार' राखिएन । रेडियो मदनपोखराले दुई जनाले संवाद वा गफ गरेजस्तो गरी घुमाउरो पाराले घटनाको व्याख्या गर्ने *तसतसलाई* नामको कार्यक्रम सञ्चालन गर्न थाल्यो । रेडियो पश्चिमाञ्चलले *वरपर*, श्रीनगर एफएमले *समय सन्दर्भ* र मुक्तिनाथ एफएमले *मुक्तिनाथ हालखबर* कार्यक्रम प्रसारण गर्न थाले । यी कार्यक्रममा पनि कुराकानीमा आधारित रहेर समाजका ताजा गतिविधिबारे सूचना दिइन्थ्यो र त्यसबारे चर्चा गरिन्थ्यो । विकासमूलक कुरा उठाएका कारण यसमा प्रशासनले आपत्ति गरेन ।

रेडियोकर्मीहरूको आन्दोलन चर्किदै गएपछि, स्थानीय प्रशासन र सुरक्षा निकायले दिने धम्की र दबाव कम भयो ।^{३३} यसका साथै रेडियोहरूले स्थानीय स्तरका गतिविधि समावेश गरी थप कार्यक्रम उत्पादन गर्न थाले । २०६२ असार २६ गते सर्वोच्च अदालतले काठमाडौँस्थित नेपाल एफएमको प्रसारण नरोक्न सरकारका नाउँमा अन्तरिम आदेश जारी गर्‍यो । सो आदेश समाचार प्रसारण गरेबापत उक्त एफएम बन्द गर्न सरकारले चालेको कदमलाई रोक्ने हिसाबले आएको थियो । यसै अन्तरिम आदेशको आडमा नेपाल एफएमलगायत देशभरिका एफएम रेडियोहरूले समाचार प्रसारण सुरु गरेका थिए (ढुङ्गेल २०६२) । सोही भेसोमा पाल्पाका एफएमले पनि क्रमशः समाचार र समाचारमूलक कार्यक्रम

^{३१} नारायण तिमल्सिनासँग २०६३ जेठ २५ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{३२} सम्बन्धित एफएमका स्टेसन म्यानेजरहरूसँग गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

^{३३} पाल्पामा रेडियोकर्मीले चलाएको आन्दोलनबारे केही विस्तृत रूपमा पछाडि चर्चा गरिएको छ ।

प्रारम्भ गरे। यद्यपि त्यस बेला समाचारको गुणस्तर र सङ्ख्या माघ १९ अगाडिको तुलनामा कम भएको थियो। एकएक घण्टाको अन्तरमा दिइने श्रीनगर हाइलाइट दिनमा तीन पटक मात्र बजाउन थालियो। पहिले आठओटा समाचार बुलेटिन दिने मुक्तिनाथ एफएमले चारओटा मात्र बजाउन थाल्यो। रेडियो पश्चिमाञ्चलले पनि दैनिक दुई तीनओटा मात्र समाचार प्रसारण गर्‍यो।

जनशक्ति: भर्खर जस्तो स्थापना भएका रेडियोमा अस्थायी रूपमा काम गरिरहेका रेडियोकर्मीलाई माघ १९ पछि जागिर 'काँचो पिँडालु, निल्लु न ओकल्नु' भयो। काम गर्दा तलब नपाइने, काम छोडी अन्त जान पनि नसकिने अवस्था सिर्जना भयो।

समाचार बन्द भएपछि रेडियो स्टेसनले कर्मचारी घटाउनु पर्ने अवस्था आयो। समाचारमा काम गर्ने व्यक्तिहरू बेरोजगार हुन पुगे। सूचनामूलक र अन्तर्वार्ताका कार्यक्रम चलाउनेहरूलाई पनि त्यस्तै समस्या पर्न गयो। घण्टैपिछे प्रसारण गरिने समाचार बन्द हुन पुग्दा श्रीनगर एफएमका १५/१६ जना जिल्ला प्रतिनिधिलाई अप्ठ्यारो पर्‍यो। मुक्तिनाथ एफएम र रेडियो पश्चिमाञ्चलका प्रतिनिधिको अवस्था पनि त्यस्तै भयो। रेडियोबाट हुने उनीहरूको आम्दानी शून्य हुन पुग्यो।

रेडियो मदनपोखराले कसैलाई जागिरबाट विदा नदिए पनि कतिपय कर्मचारी आफैं निराश भएर लाखापाखा लागे। जिल्ला प्रतिनिधिहरूलाई भने विभिन्न शिक्षामूलक कार्यक्रममा सहयोग गर्न सक्ने गरी थामेर राखियो। भएका कर्मचारीलाई तलब दिन भने रेडियोलाई निकै सकस परेको थियो।^{३४}

श्रीनगर एफएममा समाचारमा काम गर्ने १२ जना बेरोजगार भए। तत्काल कर्मचारी नहटाए पनि रेडियोले तलबमा काम गरेकाहरूलाई कार्यक्रमका आधारमा पैसा दिने अवस्थामा भान्यो। नाम मात्रको पैसा पाइने भएपछि कर्मचारीहरू आफैं काम छोडेर हिँड्न थाले। भएकाहरूलाई पनि प्रत्येक महिना तलब दिन नसकेर ३/४ महिनापछि मात्र दिइएको थियो।^{३५} सो एफएममा त्यति बेला कार्यक्रमका आधारमा काम गरेकाहरूले २०६२ असोजदेखि पुनः स्थायी कर्मचारीमा नियुक्ति पाएका छन्। माघ १९ पछि सम्पर्क विच्छेद भएका १५/१६ जिल्लाका प्रतिनिधिले २०६२ साउनमा समाचार सुरु भएपछि पुनः काम थालेका छन्।^{३६}

मुक्तिनाथ एफएमले समाचारमा काम गर्ने १२/१५ जनालाई केही समय विदा दियो। त्यतिञ्जेल यसका अधिकांश कर्मचारी स्वयंसेवी रूपमा काम गर्दै

^{३४} गुणाकर अर्यालसँग २०६३ पुस २८ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

^{३५} श्रीनगर एफएमका लेखापाल अरुण रानाभाटसँग २०६३ भदौ २९ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

^{३६} जगदीश भट्टराईसँग २०६३ जेठ २७ मा गरिएको कुराकानीअनुसार।

थिए। निकट भविष्यमा तलब पाइने सम्भावना नदेखेपछि, तीमध्ये केही आफैं रेडियो छोडेर अन्त लागे। ६ जना स्थायी कर्मचारी पनि जागिर छोडेर हिँडे। १५/१६ जिल्लामा रहेका प्रतिनिधिहरू पनि टाढिए। समाचार प्रसारण सुरु भएपछि भने उनीहरू पुनः काम गर्न थालेका छन्।^{३७}

रेडियो पश्चिमाञ्चलले पनि उस्तै समस्या बेहोर्नु पर्यो। तीन महिना पनि नपुरेको यस एफएमले भर्खर कर्मचारीलाई नास्ता खर्च मात्र दिन सुरु गरेको थियो। माघ १९ पछि, समाचारमा स्थायी रूपमा काम गर्ने ६ जना र कार्यक्रम प्रस्तोता तीन जनाले रेडियो छोडे। पाल्पा बाहिरबाट काम गर्न आएकाहरू जागिर छोडेर घर फर्किन बाध्य भए। त्यति बेला निस्किएकाहरूले अहिलेसम्म पनि पुनः नियुक्ति पाएका छैनन्। जिल्ला प्रतिनिधिले भने २०६२ साउनमा समाचार सुरु भएदेखि काम गर्न थालेका छन्।^{३८} २०६२ माघ १८ गते माओवादी र शाही सेनाको भिडन्तमा परेपछि यो रेडियो स्टेसन पूरै तहसनहस बन्न पुग्यो। कर्मचारीलाई तलब दिन समेत सकस भयो। ठूलो प्रयासपछि एफएम फेरि सञ्चालनमा आएको छ। तर भौतिक क्षतिको कारण प्रसारण क्षमतामा कमी आएकोले पहिलेको अवस्थामा फर्किन अझै नसकिएको स्टेसन म्यानेजर दामोदर खनाल बताउँछन्।^{३९}

आर्थिक स्थिति: माघ १९ भन्दा अगाडि रेडियो मदनपोखराले स्थानीय स्तरका सन्देश, सूचना र सरकारी कार्यालयका शुभकामना लगायतका विज्ञापनबाट आम्दानी गर्ने गरेको थियो। माघ १९ पछि यस्ता विज्ञापन बन्द भए। त्यसका साथै स्याङ्जा, नवलपरासी, रुपन्देही, गुल्मी आदि जिल्लाबाट आउने सूचनामूलक विज्ञापन पनि उसले गुमायो। स्टेसन म्यानेजर गुणाकर अर्यालका अनुसार, बाहिरी सङ्घसंस्थाबाट उत्पादित तथा प्रायोजित कार्यक्रम पनि बन्द भएकाले त्यो समय भर्न आफ्नै खर्चमा कार्यक्रम उत्पादन गर्नुपर्ने भयो जसले थप आर्थिक भारको सृजना गर्‍यो।

श्रीनगर एफएम, मुक्तिनाथ एफएम र रेडियो पश्चिमाञ्चलले विज्ञापनबाट आम्दानी गर्थे। खास गरी पाल्पा, स्याङ्जा, गुल्मी, बागलुङ, नवलपरासी, रुपन्देही, पोखरा, प्यूठान, अर्घाखाँची, पर्वत, काठमाडौँ जस्ता जिल्लाबाट व्यावसायिक र सूचनामूलक विज्ञापन आउँथ्यो। विभिन्न सङ्घसंस्थाले कार्यक्रम प्रायोजन गर्थे। प्रत्येक एफएमले दैनिक एक सयदेखि दुई सय ओटासम्म विज्ञापन बजाउँथ्यो र मासिक एक लाख पचास हजारदेखि तीन लाख रुपियाँसम्म आम्दानी गर्दथ्यो।

^{३७} अशोक शाहीसँग २०६३ पुस १५ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

^{३८} मोहन पाण्डेसँग २०६३ असोज २ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

^{३९} दामोदर खनालसँग २०६३ वैशाख ३० मा गरिएको कुराकानीमा आधारित।

माघ १९ पछि भने विज्ञापनको सङ्ख्या घटेर १०/२० ओटाको हाराहारीमा पुग्न गयो।^{४०} समग्रमा, आम्दानीको सट्टा ऋणको भार थपियो र सञ्चालकहरू एफएम बन्द गर्ने कि चलाउने भन्ने दोधारमा परे।^{४१}

सङ्कटकालकै बेला शाही सरकारले सञ्चारमाध्यमहरूलाई आफ्नो पक्षमा भजन गाउन बाध्य पार्ने उद्देश्यले सरकारी विज्ञापन वितरणसम्बन्धी एकद्वार नीति लागू गर्‍यो। त्यस्तो विज्ञापन सरकारको तारो बनेका एफएम रेडियोहरूले पाउने सम्भावना नै थिएन।^{४२} यसले स्थानीय स्तरका सरकारी कार्यालयहरूबाट प्राप्त हुने सूचना, शुभकामना तथा सन्देशमूलक विज्ञापनबाट एफएम रेडियोहरू एकमुष्ट रूपमै वञ्चित भए। जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय जस्ता निकायसँगको सहकार्यमा सञ्चालन गरिने स्वास्थ्यसम्बन्धी सल्लाह जस्ता कार्यक्रमहरू पनि बन्द भए। सामाजिक सङ्घसंस्थाको गतिविधि र व्यापार-व्यवसायमा कमी आएकाले तिनले दिने विज्ञापन पनि आउन छाडे।

२०६२ साउनमा समाचार तथा समाचारमूलक कार्यक्रम प्रसारण थालेपछि एफएमहरूको दयनीय आर्थिक अवस्था विस्तारै सुध्न थाल्यो।^{४३} असोजतिर आइपुग्दा विज्ञापन सङ्ख्या बढ्दै गयो र एफएमहरू आफ्नो आम्दानीबाट सामान्य खर्च चलाउन सक्ने अवस्थामा पुगे। पैसा भएपछि, कार्यक्रमको आधारमा पारिश्रमिक दिँदै आएका कर्मचारीलाई स्थायी गर्ने र जिल्ला प्रतिनिधिलाई पुनः नियुक्ति गर्ने प्रक्रिया सुरु भयो। यद्यपि, माघ १९ ले पारेको आर्थिक सङ्कटको खाडल पूर्ण रूपले पुर्न भने एफएम रेडियोहरूले २०६३ सालको मध्यतिर आइपुग्दा पनि सकेका छैनन्।

रेडियोकर्मीको प्रतिरोध

माघ १९ को प्रारम्भिक धक्काले केही समय स्तब्ध बनाए पनि पाल्पाका रेडियोकर्मीहरू शाही घोषणाका विरुद्ध चाँडै प्रतिरोधमा उत्रिए। २०६२ वैशाखदेखि नेपाल पत्रकार महासङ्घको नेतृत्वमा आन्दोलन अघि बढ्यो। २०६२ जेठको

^{४०} सम्बन्धित स्टेसनका म्यानेजरहरूसँग गरिएको कुराकानीमा आधारित।

^{४१} सम्बन्धित सञ्चालकहरूसँग गरिएको कुराकानीमा आधारित।

^{४२} सरकारी विज्ञापनमा एकद्वार नीति र यसले सञ्चार उद्योगमा पारेको असरसम्बन्धी विस्तृत जानकारीका लागि अर्याल (२०६३) हेर्नुहोस्।

^{४३} यसबीच रेडियोकर्मीले सरकारी हस्तक्षेपको प्रतिरोधस्वरूप के कस्ता अभियान जारी राखे र त्यसले स्थितिलाई खुकुलो बनाउन कसरी मद्दत गर्‍यो भन्नेबारे पाल्पाको सन्दर्भलाई मैले यसपछिको खण्डमा सङ्क्षेपमा उल्लेख गरेको छु भने देशभरिको सन्दर्भलाई विनोद दुङ्गेल (२०६२) ले विस्तारमा चर्चा गरेका छन्। राजाको प्रत्यक्ष शासनकालभरि सञ्चारमाध्यमले खेपेको हेरानी, एफएम रेडियोमा त्यसले पारेको असर र रेडियोकर्मीले गरेको सङ्घर्षलाई विस्तृत रूपमा समेटिएको दुङ्गेलको अर्को पुस्तक प्रकाशनको पर्खाइमा छ।

मध्यतिरबाट स्वतन्त्र रेडियो बचाउ आन्दोलन, केन्द्रीय सङ्घर्ष समितिको निर्णयअनुसार पत्रकार महासङ्घ पाल्पा, प्रेस चौतारी, प्रेस युनियन र मेची महाकाली मिडिया सोसाइटीको नेतृत्वमा आन्दोलन चर्किदै गयो । नागरिक समाज, राजनीतिक पार्टी र निजामती कर्मचारीले आन्दोलनमा साथ दिए । केन्द्रीय सङ्घर्ष समितिले निर्धारण गरेको विरोध कार्यक्रमअनुसार विभिन्न चरणमा आन्दोलन चल्दै गयो । त्यसअन्तर्गत रेडियोमा एक मिनेट शङ्ख बजाउने, पूजा थालीमा रेडियो सेटसमेत राखेर मन्दिरमा गई पूजा गर्ने जस्ता कार्यक्रम गरियो । २०६२ असार ३० गते रेडियोमा समाचार चाहिन्छ, कि चाहिँदैन भनी देशव्यापि रूपमा सार्वजनिक मतदान गराइयो । सर-सल्लाह, अन्तर्क्रिया, विचार गोष्ठी, भेला आदि अनेकौँ औपचारिक/अनौपचारिक कार्यक्रम भए । सडक समाचारवाचन गर्ने, मौन जुलुस निकाल्ने, हातमा कालो पट्टी बाँध्ने लगायत विरोध कार्यक्रम सम्पन्न भए । जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा ज्ञापन पत्र बुझाउने, प्रेस विज्ञप्ति जारी गर्ने जस्ता कार्यक्रमहरू अगाडि बढाइयो ।^{४४} चारओटै एफएमहरूबाट शान्ति र प्रजातन्त्रका लागि पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता भन्ने नारा प्रसारण गर्न थालियो । निरन्तर जारी राखिएको यस्तो आन्दोलनले सरकारी दमन खुकुलो बनाउन तथा ऐतिहासिक जन आन्दोलन २०६२/६३ को पृष्ठभूमि तयार पार्न महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको छ ।

२०६२ चैत २४ देखि चलेको १९ दिन लामो जनआन्दोलनमा एफएम रेडियोहरूको सहभागिता उल्लेखनीय रह्यो । सो आन्दोलनमार्फत देशमा लोकतन्त्र स्थापना भएपछि एफएम स्टेसन स्वतन्त्र भएका छन् । जनताको बलबाट पुनर्स्थापित सरकारले रोयल्टी शुल्क केही मात्रामा मिनाहा गरिदिएकाले एफएम रेडियोहरूले थोरै भए पनि राहत महसुस गरेका छन् ।

निष्कर्ष

२०६१ माघ १९ को शाही घोषणापछि पहिलो सिकार स्वतन्त्र रेडियोलाई बनाइयो । पाल्पाली रेडियोहरू पनि यो मारबाट बच्न सकेनन् । रेडियो स्टेसनहरूमा सेनाले हस्तक्षेप गर्‍यो र समाचारका साथै खोजमूलक एवं सूचनामूलक कार्यक्रमहरू तत्काल बन्द गराइए । व्यावसायिक जनशक्ति छिन्नभिन्न पारियो र आर्थिक रूपमा एफएमहरूको ढाड भाँचन खोजियो । विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता समाप्त पार्न त्यसै अनुरूपका कानून र अध्यादेश बलपूर्वक लागू गरियो । रेडियोकर्मीहरूको रोजीरोटी सङ्कटमा पार्नुका साथै धम्की दिएर उनीहरूको मनोबल घटाउने प्रयास

^{४४} पत्रकार महासङ्घ, पाल्पाका सचिव भगवान भण्डारीसँग गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

गरियो । गीत सङ्गीतबाहेक केही प्रसारण गर्न नदिइएपछि श्रोताको आकर्षण कम भयो र रेडियोको विज्ञापन तथा बजार पनि पूरै खुम्चियो । एफएमहरूलाई प्रगतितर्फ लम्काउनु त परै जाओस्, बचाइराख्नु पनि ठूलो चुनौती हुन पुग्यो ।

यो निसारिसँदो अवस्थामा पनि रेडियोकर्मीहरू एकजुट भएर चरणबद्ध आन्दोलनमा उत्रिएपछि क्रमशः सकारात्मक परिस्थिति सिर्जना भयो । एफएमहरूको मुख सदाका लागि बन्द गर्ने सरकारी षड्यन्त्रलाई सर्वोच्च अदालतको अन्तरिम आदेशले निस्तेज पारेपछि, केही खुकुलोपन महसुस हुन थाल्यो । एफएम रेडियोले समाचारलाई पुनः आफ्नो पोल्टामा पारे र निरङ्कुशतासँग लड्दै भिड्दै फेरि आफ्नो खुट्टामा उभिन समर्थ भए । सङ्घर्षको यस प्रक्रियामा रेडियोकर्मीहरू खारिएका छन् र पुनः राज्यको तर्फबाट यस्तो प्रयास भएमा त्यसको सामना गर्ने आँट र अनुभव सँगालेका छन् । यद्यपि रेडियोबाट कहिलेकाहीं नकारात्मक समाचार र गलत सन्देश फैलाउन सक्ने सामग्री पनि प्रसारण हुने सम्भावना नरहने होइन, तर रेडियोकर्मीले पेशागत मर्यादा नछोडेमा त्यस्ता घटना देखा पर्दैनन् । जनताको चेतना जगाउन रेडियोको भूमिका उल्लेखनीय हुन्छ र दोस्रो जनआन्दोलनको सफलतामा पनि यसले उत्तिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । देशमा लोकतान्त्रिक सरकारको स्थापनासँगै रेडियोका लागि आशाका किरण देखा परेका छन् । यस अवस्थामा, अबका दिनमा एफएमहरूले हिजोको जस्तो अँध्यारो देख्नुपर्ने छैन भन्ने आशा गर्नु अस्वाभाविक हुनेछैन ।

सन्दर्भ सामग्री

- अर्याल, कुन्दन । २०६२ । नयाँ दिशातर्फ उन्मुख नेपाली आमसञ्चार र केही सैद्धान्तिक चर्चा । *बहाः जर्नल* २(२): ४७-७४ ।
- अर्याल, गुणाकर । २०६० । सामुदायिक रेडियो मदनपोखराको छैटौँ वार्षिक उत्सवमा प्रस्तुत प्रगति विवरण । *बोली* (स्मारिका) । भूपेन्द्र जिसी, गुणाकर अर्याल, रामप्रसाद अर्याल र कृष्णप्रसाद कोइराला, सं., पृ. १/९ । पाल्या: रेडियो मदनपोखरा ।
- अर्याल, प्रशान्त । २०६३ । विज्ञापनमा एकद्वार नीतिको मार । *मिडिया अध्ययन* १: १५९-१७६ ।
- कसजू, विनयकुमार । २०६० । सामुदायिक सञ्चारका कोसेढुङ्गाहरू । *बोली* (स्मारिका) । भूपेन्द्र जिसी, गुणाकर अर्याल, रामप्रसाद अर्याल र कृष्णप्रसाद कोइराला, सं., पृ. १५-१८ । पाल्या: रेडियो मदनपोखरा ।
- गोरखापत्र । २०६१ । श्री ५ को सरकार सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको सूचना । २२ माघ, पृ. १ ।
- ढुङ्गेल, विनोद । २०६२ । 'माघ १९' पछि एफएम रेडियोको दशा । *रेडियो पत्रकारिता: एफएममा समाचार र संवाद* । प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कोमल भट्ट र कृष्ण अधिकारी, सं., पृ. १३८-१८८ । काठमाडौँ: मार्टिन चौतारी ।

पराजुली, शेखर । २०५८ । रुपन्देही र पाल्पाको पत्रकारिता : केही आशालाग्दा प्रयासहरू ।

क्षेत्रीय मिडिया: विगत र वर्तमान । प्रत्यूष वन्त, सं., पृ. १७५-२०३ । काठमाडौं: मार्टिन चौतारी, सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र ।

पौड्याल, बन्नी र रघु मैनाली । सन् २००७ । सङ्कालमा समाचार । ललितपुर: हिमाल किताब ।

मैनाली, रघु । २०६३ । राजा ज्ञानेन्द्रको शासनकाल र सञ्चारमाध्यममा सेन्सरसीप । मिडिया अध्ययन १: १४३-१५८ ।

Bhattarai, Binod. 2005. Censor: Nepal's Press Under King Gyanendra's Regime. *Studies in Nepali History and Society* 10(2): 359-402.

कुराकानी गरिएका व्यक्तिहरू

- १) अरुण रानाभाट लेखापाल, श्रीनगर एफएम, पाल्पा
- २) अशोक शाही अध्यक्ष, मुक्तिनाथ एफएम, पाल्पा
- ३) कविराज नेपाल पत्रकार, नेपाल समाचारपत्र दैनिक
- ४) केशव घिमिरे सिफ्ट इन्चार्ज, श्रीनगर एफएम, पाल्पा
- ५) गुणाकर अर्याल स्टेसन म्यानेजर, रेडियो मदनपोखरा, पाल्पा
- ६) जगदीश भट्टराई स्टेसन म्यानेजर, श्रीनगर एफएम, पाल्पा
- ७) भूपेन्द्र गहारे सभापति, नेपाल पत्रकार महासङ्घ, पाल्पा
- ८) डुलबहादुर कुँवर रेडियो संयोजक, मुक्तिनाथ एफएम, पाल्पा
- ९) दामोदर खनाल स्टेसन म्यानेजर, रेडियो पश्चिमाञ्चल, पाल्पा
- १०) देव पचभैया कार्यक्रम सञ्चालक, श्रीनगर एफएम, पाल्पा
- ११) नारायण तिमल्सिना कार्यक्रम प्रमुख, श्रीनगर एफएम, पाल्पा
- १२) निर्मल श्रेष्ठ बुद्धिजीवी, तानसेन, पाल्पा
- १३) नीलकण्ठ न्यौपाने टेक्निसियन, रेडियो पश्चिमाञ्चल, पाल्पा
- १४) भगवान भण्डारी सचिव, पत्रकार महासङ्घ, पाल्पा
- १५) भीमसेन कार्की अध्यक्ष, श्रीनगर एफएम, पाल्पा
- १६) मुस्कान रानाभाट सचिव, उपकार रेडियो सङ्घी समूह, बन्दीपोखरा, पाल्पा
- १७) मेघराज शर्मा उपाध्यक्ष, मुक्तिनाथ एफएम, पाल्पा
- १८) मोहन पाण्डे कोषाध्यक्ष, रेडियो पश्चिमाञ्चल, पाल्पा
- १९) यमलाल तिमल्सिना सञ्चालक, रेडियो पश्चिमाञ्चल, पाल्पा
- २०) राजेन्द्र लिगल सिफ्ट इन्चार्ज, मुक्तिनाथ एफएम, पाल्पा
- २१) राजेशकुमार अर्याल कार्यक्रम प्रमुख, रेडियो मदनपोखरा, पाल्पा
- २२) रामप्रसाद न्यौपाने समाचार प्रमुख, मुक्तिनाथ एफएम, पाल्पा
- २३) वीरबहादुर नेपाली कार्यक्रम सञ्चालक, रेडियो मदनपोखरा, पाल्पा
- २४) सतीश चापागाईं पत्रकार, रेडियो नेपाल